

Микола ЛИТВИН,
 orcid.org/0000-003-3346-6774
 доктор історичних наук, професор,
 директор Інституту українознавства
 ім. І. Крип'якевича НАН України
 (Україна, Львів) inukr@inst-ukr.lviv.ua

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ: НА ПРИКЛАДІ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

Узагальнено роль та місце Греко-католицької церкви в Українських визвольних змаганнях першої третини ХХ ст. Реконструйовано суспільно-культурні ініціативи душпастирів, розкрито їх державно-політичну діяльність у період ЗУНР. Проаналізовано зв'язки митрополита Андрея Шептицького з українськими політиками, кооператорами, діячами культури та науки.

Ключові слова: Українські визвольні змагання, Греко-католицька церква, Андрей Шептицький, політична діяльність, культура.

Лит. 52.

Mykola LYTUVYN,
 Phd hab. (History), professor,
 Director of Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
 of the NAS of Ukraine (Ukraine, Lviv) inukr@inst-ukr.lviv.ua

THE CHURCH-RELIGIOUS FACTOR OF THE UKRAINIAN LIBERATION STRUGGLE OF THE FIRST THIRD OF THE XX CENTURY: AT THE EXAMPLE OF ARCHBISHOP ANDREY SHEPTYTSKYI'S LIFE AND ACTIVITY

The role and place of the Greek Catholic Church in the Ukrainian liberation struggles of the first third of the XX century are generalized in the article. The social and cultural initiatives of pastors are reconstructed, their state and political activities are revealed during the existence of the ZUNR. The connections of archbishop Andrey Sheptytskyi with the Ukrainian politicians, cooperatives, leaders of culture and science are analyzed.

Key words: Ukrainian liberation struggle, Greek Catholic church, Andrey Sheptytskyi, political activity, culture.

Ref. 52.

Николай ЛИТВИН,
 доктор исторических наук, профессор,
 директор Института украиноведения
 им. И. Крипякевича НАН Украины
 (Украина, Львов) inukr@inst-ukr.lviv.ua

ЦЕРКОВНО-РЕЛИГІОЗНИЙ ФАКТОР УКРАЇНСЬКОГО ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕННЯ ПЕРВОЇ ТРЕТИ ХХ ВЕКА: НА ПРИМЕРЕ ЖИЗНИ І ДЕЯТЕЛЬНОСТІ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

Обобщены роль и место Греко-католической церкви в украинском освободительном движении первой трети ХХ в. Реконструировано общественно-культурные инициативы священников, раскрыто их государственно-политическую деятельность в период ЗУНР. Проанализированы связи митрополита Андрея Шептицького с украинскими политиками, кооператорами, деятелями культуры и науки.

Ключевые слова: украинское освободительное движение, Греко-католическая церковь, Андрей Шептицький, политическая деятельность, культура.

Лит. 52.

Постановка проблеми. У часи воєнних лихоліть та революційних збурень політики, як правило, звертаються за підтримкою до Церкви, церковнослужителя, від яких чекають благодійництва, суспільної толеранції, благословення на державно-політичний чин. До реалізації своїх державно-політичних планів провідники Української Народної Республіки, Української держави, Західно-Української Народної Республіки намагалися залучити національно свідомих душпастирів різних конфесій. Серед них був митрополит Греко-католицької церкви Андрей Шептицький як один із творців соборної УНР, а в міжвоєнний період ХХ ст. – захисник західних українців, греко-католиків і православних від наруги польської влади та польського шовіністичного політикуму.

Аналіз досліджень. Винесена у заголовок пропонованої статті проблема ще недостатньо вивчена і потребує подальших досліджень. Окремі її аспекти порушено у монографічних і дисертаційних роботах О. Красівського [20], В. Марчука [28], Л. Гентош [12], І. Пилипіва [39], Я. Біласа [3], А. Васьківа [9], С. Гнот [15] та ін. Тому **метою статті** є спеціальне комплексне дослідження ролі церковно-релігійного фактора в українському визвольному русі першої третини ХХ ст., зокрема суспільно-політичної діяльності Греко-католицької церкви та її глави – митрополита Андрея Шептицького.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, 17 січня 1901 р. у львівському Святоюрському соборі Станиславівського єпископа Андрея Шептицького урочисто інтронізували на митрополита Галицького, архієпископа Львівського, єпископа Кам'янець-Подільського. Новий Глава Церкви прагнув якнайшвидше відновити повноту християнського життя, східні традиції у «власній хаті»: повернути східне богослов'я, східну літургійну практику Київської Церкви, відродити східне монашество, активізувати національно-просвітню працю серед українців. При цьому не забував про єднання християнських спільнот серед свого народу, консолідацію в лоні вселенської Церкви [31, XI–XXVIII].

Владика шанував історію Української Церкви та поневоленого народу: добре знав літопис християнізації Русі, схвалював воєнні звитяги та державницький чин козацтва; цінував Берестейську унію 1596 р., яка стала релігійним відгуком на перше українське національно-культурне відродження зламу XVI–XVII ст., відновлення канонічної єдності Київської Церкви з Апостольським Престолом, оминаючи Стамбул, Москву і Варшаву [35]. Шанував «національного будителя» й «апостола Галицької Русі» о. Маркіяна Шашкевича, який пішов «у народ» [48] і в XIX ст. започаткував нове національно-культурне відродження. Добре знав і цінував творчість істориків княжої і козацької доби Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, Івана Крип'якевича. Детально упорядковував владика власну бібліотеку й архів Митрополичого ординаріату, в яких зберігалися унікальні рукописні та стародруковані книги, документи митрополичих маєтків у Перегінську, Крилосі, Галичі, матеріали органів влади Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки, листи відомих українських діячів Ю. Романчука, Є. Петрушевича, М. Дзєровича, С. Скрипника, десятки періодичних видань українською, польською, німецькою, грецькою, російською та іншими мовами [8].

Митрополит заохочував академічну спільноту до наукових пошуків щодо розв'язання складних гуманітарних та природничо-технічних проблем суспільства, пропаганди наукових знань серед молоді, селян, робітників. Першочергове значення надавав культурно-освітній діяльності «Просвіти» (створена 1868 р.), сприяв виданню релігійно-моральної літератури. До просвітництва та громадської діяльності прилучав церковні структури; йому належить ідея створення мережі парафіяльних бібліотек; для відкритої ним станиславівської єпархіальної бібліотеки 1901 р. виділив 3 870 книг і 6 тис. доларів [14, 146–158].

До речі, на рубежі століть у Церкві гостро почалися дискусії щодо питання громадської діяльності кліру. Прихильники митрополита Андрея Шептицького відстоювали необхідність участі духовенства в загальнонаціональному культурно-просвітницькому дусі, натомість його опоненти – прихильники Станиславівського єпископа Григорія Хомишина – наполягали на творенні нових, підпорядкованих лише Церкві, установ [17, 293]. Митрополит підтримав організаційно і виступив на представницькому форумі української еліти – Першому просвітньо-економічному конгресі у Львові 1909 р., в роботі якого, поряд із 118 греко-католицькими священниками, взяли участь діячі науки і культури: Михайло Грушевський, Іван Франко, Іван Горбачевський, Іван Пулюй, Ольга

Кобилянська, Наталя Кобринська, Ольга Косачева, Євген Чикаленко, Іван Крип'якевич, Андрій Чайковський, разом виконавши гімн «Ще не вмерла Україна» [38, 600–603, 641–655].

Глава Церкви дбав про освіченість народу, його «християнське виховання», захист і плекання рідної мови, підтримував систему недержавної національної освіти, яку впроваджувало педагогічне товариство «Рідна школа», був щедрим його жертводавцем, особливо в час світової економічної кризи початку 30-х рр. Регулярно відвідував «Дні молоді «Рідної школи»», опікувався Товариством катехитів. Дбав про розширення мережі фахових шкіл – промислових, рільничих, кравецьких. 1937 р. з його ініціативи у Львові відкрито Християнський інтернат, в якому півсотні юнаків і дівчат у віці 14–22 років вивчали секрети швацтва і кравецтва, радіотехніки і монтажних робіт, перукарства тощо. Ідею Українського університету Глава Церкви прагнув реалізувати на базі Львівської богословської академії, куди спільно з ректором Йосифом Сліпим залучив кращих українських науковців: Ярослава Пастернака, Івана Крип'якевича, Миколу Чубатого та ін. [14, 135–143].

Важливо й те, що на початку ХХ ст. у Церкві започатковано українізацію метричних книг, парафіяльні уряди почали переходити на українську мову (з фонетичним правописом). Викладанню релігії у школах надано національного забарвлення, що загостило в деяких закладах зі змішаним населенням міжнародну конфронтацію [32, 477; 19]. Релігійно-просвітницьку літературу видавала з 1895 р. Жовківська друкарня отців Василіян; особливо популярним був журнал «Місіонар».

За сприяння ГКЦ розвивалася мережа молодіжних організацій, зокрема «Сокола» (1893), «Січі» (1900), «Пласту» (1911). Для організації пластових таборів Церква виділила карпатські урочища Сокіл (біля митрополичого маєтку Підлюте) й Остодор. У Підлютому також розмістилася туристична станція Українського краєзнавчо-туристичного товариства «Плай».

Андрей Шептицький став одним з ідеологів та організаторів руху тверезості, боротьби з розпущеною й іншими аморальними явищами. Вже в першому «Пастирському листі до вірних Станиславівської єпархії даному у дні св. Пророка Іллі» (1899) він закликав вірних «працею, ощадністю та тверезістю» усунути «вбогість» із життя. Наступного року в День св. архистратига Михаїла з'явився його пастирський лист гуцульською мовою «До моїх любих гуцулів», в якому єпископ просив мирян утїкати «від корчем та й від горівки». У пастирському листі «Про покаєння» (1901) знову наголошено: «За п'янством ідуть усякі наші гріхи – обжерство, лінивство, бійка, крадіж, сварня, всяка нечистота», бо вони справжній гріх перед Господом Богом [42, 106–107, 185]. Відтак він постійно популяризував здоровий спосіб життя: руханку, гуртки абстинентів, діяльність антиалкогольного й антинікотинного товариства «Відродження» (створене 1909 р.), почесним членом-добродієм якого обрали не лише Андрея Шептицького, але й єпископа Івана Бучка, митрата Олексу Базюка.

Почесний член Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1937), доктор права, філософії і богослов'я А. Шептицький дбав про розвиток національної науки: регулярно брав участь у роботі різних комісій НТШ, зокрема природоохоронної, з якою радився щодо розбудови кедрового, ялицевого, соснового, букового та інших заповідників на Прикарпатті [33; 27]. Учений-богослов підтримував багатьох членів НТШ – наукові студії та медичну практику М. Панчишина, упорядкування атласу України під егідою В. Кубійовича, археологічних розкопок церков у княжому Галичі Я. Пастернака, які популяризували державницькі традиції Галицької Русі.

Чимало уваги Глава Церкви приділяв соціальному захисту дітей, які його у листах та побуті називали «таточком». З цією метою на початку 20-х рр. збиралися гроші не лише в Польщі, але й у Ватикані, Голландії, Бельгії, країнах Америки, до цього залучався Міжнародний Червоний Хрест. За його ініціативи та фінансової підтримки відкрито дитячі ясла і пораду для матерів. На балансі Церкви 1931 р. перебувало 18 дитячих захистів, серед них Захист ім. митрополита Андрея Шептицького, яким безпосередньо опікувалися сестри-василіанки в селах Майдан, Посіч і Зарванія. Для сиріт Першої світової та українсько-польської воєн А. Шептицький виділив 364 га землі [16; 24; 41].

Під патронатом й опікою владики функціонував також Український комітет допомоги безробітним і вбогим, що спільно з чернечими згромадженнями вишукував джерела матеріальної та моральної допомоги знедоленим, реєстрував страйкові комітети тощо. Митрополит підтримував створення Комітету допомоги жертвам повені в Коломиї, діяльність Українського крайового това-

риства опіки над інвалідами, Фонду вдів і сиріт по греко-католицьких священниках [47]. Товариство охорони воєнних могил спільно з душпастирями упорядковувало могили стрільців і старшин легіону Українських січових стрільців (УСС) і Української галицької армії (УГА) на Янівському цвинтарі у Львові, а також у Станиславові, Тернополі, Золочеві, Самборі, Рогатині, Бережанах, Семиківцях, Посухові, Глинянах, Красному, Чорткові, Угневі та інших населених пунктах [1, 1–37].

Митрополит А. Шептицький дбав про здоров'я нації. Гордістю Церкви була Народна лічниця ім. А. Шептицького під орудою Євгена Озаркевича, кошти на яку з 1903 до 1938 р. збирали не лише серед українців Галичини, але й США та Канади. Кілька тисяч доларів митрополит особисто передав на боротьбу з туберкульозом. Глава Церкви дбав і про розвиток мережі санітарно-лікувальних закладів на Прикарпатті, зокрема у Гребенові, де діяла сірководнева купальня «Андрей» [43; 51].

Митрополит популяризував національне мистецтво, був організатором пам'ятко-охоронної та виставкової діяльності. З цією метою за його фінансової підтримки 1905 р. у Львові започатковано Церковний музей, згодом реорганізований в Український національний музей, якому владика передав 15 тис. пам'яток сакрального мистецтва; розпочато будову його нового приміщення з архівом і бібліотекою, яке урочисто відкрито 1913 р. Працівники музею впродовж наступних двадцяти років зібрали велику колекцію малярських творів, яка розкривала велич і трагедію Українських визвольних змагань першої третини ХХ ст. У музеї розмістилася школа постімпресіоніста О. Новаківського, якому А. Шептицький придбав будинок-майстерню і допоміг створити 1930 р. «Товариство прихильників українського мистецтва». Стипендіатами митрополита були не лише знані, але й молоді амбітні художники та скульптори з Галичини і Наддніпрянщини: М. Бойчук, В. Дядинок, С. Гординський, П. Андрусів, М. Сосенко, І. Северин, М. Федюк, С. Луцик, Г. Смольський, Я. Гніздоський, М. Гаврилко, співачка І. Синенька-Іваницька й інші, які одержали можливість навчатися в Парижі, Кракові, Варшаві, Мілані та інших культурно-мистецьких центрах Європи [44; 26, 12–13].

За сприяння Церкви організовувались і діяли також у міжвоєнний період красназвчі музеї в Тереховлі, Самборі, Бережанах, Перемишлі, Сяноку [50; 21; 25]. Завдяки дипломатичному хисту А. Шептицькому в Галичину вдалося повернути багато творів мистецтва – дзвони, давні ікони, а також знаменитий Богородчанський іконостас, вивезені в ході воєнних подій 1914 – 1919 рр. [6].

А. Шептицький прагнув залучити до господарської діяльності українських політиків, активізувати українських фінансистів, підприємців і купців, модернізувати господарство поневоленого краю, дотримуючись християнських засад у бізнесовій діяльності. 2 серпня 1899 р. молодий Станиславівський єпископ у пастирському листі закликав: «Нехай будучі покоління візьмуть у свої руки торгівлю і промисел, ... бо убогою є суспільність, у котрій торгують чужинці...». Він розумів, що будь-які політичні та культурні ініціативи потребують коштів, а тому заохочував душпастирів співпрацювати з українською кооперацією – «Маслосоюзом», «Центросоюзом», «Народною торгівлею», а також потужними українськими фінансовими структурами – Земельним іпотечним банком, страховим товариством і банком «Дністер», серед засновників якого 1892 р. було 137 священників [10; 37]. Львівська страхова компанія «Карпатія» (створена 1911 р.) теж діяла під протекторатом Андрея Шептицького, до ради директорів її входив о. Тит Войнаровський [7, 47]. Під патронатом митрополита відбувалися свята штандарту української кооперації, на яких оголошувалися найуспішніші господарники. Серед них були греко-католицькі священники, які в межах товариства «Сільський господар» й інших кооперативних структур пропагували новітню агротехніку.

У міжвоєнний період Андрей Шептицький підтримував кондитерську фірму «Фортуна нова». Чималі кошти інвестував у розвиток фабрики українського архітектора Івана Левинського (1851 – 1919), яка пропагувала т. зв. гуцульської сецесії. Чималі дивіденди митрополит отримував також від нафтових акційних спілок «Унія», «Радова», зокрема родовищ у селах Перегінсько, Ріпне та ін. 4 тис. доларів він вклав 1929 р. у розвідку і видобуток золота на острові Суматра, однак очікуваного прибутку на харитативні цілі в Україні так і не було отримано [13; 4, 9–21]. Кошти від бізнесової діяльності Церква вкладала у розбудову своїх структур, поширення знань з історії та культури рідного народу.

А. Шептицький вважав, що духовенство не може бути відстороненим від секуляризації і політизації суспільства з огляду на громадянський обов'язок та необхідність мати вплив на вірних задля

збереження в суспільстві традиційних християнських цінностей. Свої погляди на нові суспільно-політичні виклики молодий А. Шептицький висловив у посланнях «Християнська доброта» (1899) й «О квестії соціальній» (1904), в яких закликав до порозуміння між суспільними (соціальними) верствами, поваги до приватної власності та праці, яку не трактував товаром. Духовенство не мало прямо солідаризуватися з партіями, а насамперед допомагати убогим, боротися з безграмотністю, нейтралізувати соціальні антагонізми [36; 40].

У складні періоди для Церкви і поневоленого народу А. Шептицький послідовно займав національно-державну позицію, підтримуючи Українські визвольні змагання новітньої доби. У зв'язку з цим він зауважив: «Я свідомий того, що мене називатимуть політиком на Митрополичому престолі чи націоналістом у рясі, мені закидатимуть, що я мішаю «сакра кум профаніс», бо світ чомусь уявив собі, що св. Євангеліє є і повинно бути тільки духовним кормом, а тепер світ до св. Євхаристії не належить...». Як член Палати вельмож австрійського парламенту (1901 – 1914), віриліст і віце-маршалок Галицького крайового сейму (1901 – 1914) сприяв розвитку національної освіти, соціальному захисту знедолених, демократизації виборчих кампаній, українсько-польському сеймовому порозумінню [49, 262]. Однак всупереч багатьом українським політикам застерігав українців перед спокусою освячення вбивства 12 квітня 1908 р. львівським студентом Мирославом Січинським галицького намісника Анджея Потоцького: «Злочин, здійснений в ім'я патріотизму, є злочином не тільки щодо Бога, але й щодо власного суспільства – є злочином щодо вітчизни... Як русини мусимо піднести якнайголосніше протести проти самої думки, що святій національній справі можна служити закритими руками» [18, 258–259].

У роки Першої світової війни владика підтримав державно-політичні плани Союзу визволення України і Загальної Української Ради щодо необхідності відновлення української державності. Знаючи про суспільно-політичну активність митрополита, нова російська військова адміністрація розпочала насильне навернення греко-католиків на православ'я. 19 вересня 1914 р. до Росії (Київ, Нижній Новгород, Курськ, Суздаль, Ярославль) вивезли як закладника і самого Главу Церкви [5, 100]. За його сприянням у червні 1917 р. у Петербурзі створено екзархат Російської Греко-Католицької Церкви на чолі з Леонідом Фьодоровим [29, 730–739]. А. Шептицький підтримував ідеї Української революції 1917 – 1921 рр., тож не дивно, що окремі її провідники – В. Винниченко, П. Скоропадський – розглядали можливість обрання шляхетного галичанина Главою єдиної Української Церкви.

Перебуваючи в російському ув'язненні, А. Шептицький пильно стежив за бойовими звитягами в Карпатах і на Тернопіллі новітнього українського війська – легіону Українських січових стрільців. Після повернення з Росії митрополит 28 жовтня 1917 р. освятив у Розваді на Львівщині його прапор. Під час Листопадової національно-демократичної революції 1918 р. став державним мужем – членом Української Національної Ради ЗУНР, а разом з єпископами Григорієм Хомишином і Йосафатом Коциловським, отцями Андрієм Бандерою, Платонідом Філясом, Михайлом Цегельським, Юліаном Дзеровичем, Омеляном Погорецьким, Федором Чайківським, Степаном Юриком, членами Української християнсько-суспільної партії брав участь у законотворчій діяльності щодо етнополітичного, фінансово-господарського і культурно-освітнього реформування молоді республіки, творення її збройних сил. До Галицької армії – в корпуси, бригади, полки, лічниці – на фронт були скеровані сотні капеланів, третина з яких загинула, особливо під час епідемії тифу на Поділлі. Обліком полеглих, організацією їх поховання, влаштуванням стрілецьких цвинтарів також займалися Зарядче Преподобництво при військовому міністерстві та Польове Преподобництво при Начальній команді Галицької армії. Після окупації краю Польщею митрополит на початку 1920-х рр. відстоював на дипломатичному рівні у країнах Європи й Америки право українців на державно-політичне самовизначення, соборність українських земель [23, 87, 346–349; 11, 289–428].

Незважаючи на прийняття присяги на вірність Польщі 1925 р., Андрей Шептицький у міжвоєнний період продовжував контактувати з українською політичною елітою Східної Галичини (як легальною, так і нелегальною), насамперед із провідниками центристського Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) Дмитром Левицьким, Володимиром Целевичем та ін.; намагався налагодити конструктивний діалог цих легальних українських політиків із поміркованим міністром внутрішніх справ Польщі Генрихом Юзевським. Парох кафедрального собору

Леонтій Куницький обирався не лише до ЦК УНДО, але й до польського сейму. Греко-католицьке духовенство збирало кошти для українських адвокатів Степана Шухевича, Володимира Старосольського, Степана Барана й інших, які були захисниками в судових процесах над політв'язнями, членами Української військової організації (УВО) та Організації українських націоналістів (ОУН), про що згодом не раз згадували співробітники НКВС СРСР. Митрополит постійно спілкувався з провідником ОУН Андрієм Мельником, який у 20-ті рр. працював надлісничим його Перегінського маєтку (понад 35 тис. га), а 1937 р. обраний головою організації «Католицька акція української молоді» [12, 198–204.]. Знався митрополит з керівником праворадикального Фронту національної єдності Дмитром Палієвим. Однак А. Шептицький визнавав не лише велику жертвність членів ОУН, її плани створення єдиної Української Церкви, але й критикував націоналістів за фізичні розправи над представниками польської влади та окремими українськими діячами [30, 817, 869, 871; 45]. Особливо гнівними були його оцінки вбивства 1934 р. оунівцями директора Львівської академічної гімназії Івана Бабія, що викликало не менші негачії Євгена Коновальця. До речі, окремі греко-католицькі священики були членами ОУН, а парох церкви Петра і Павла на вул. Личаківській у Львові Ярослав Чемеринський від квітня до липня 1931 р. і від березня до червня 1932 р. навіть виконував обов'язки Крайового провідника ОУН (до цього, з осені 1930 р. був фінансовим референтом Крайової ексективи ОУН на західноукраїнських землях). Зауважимо і те, що у 1929–1931 рр. у підземеллі Святоюрського комплексу за сприяння пароха собору Леонтія Куницького неодноразово збиралася Крайова ексектива ОУН. Ці зібрання, напевно, відбувалися без відома Галицького митрополита [12, 142–143].

На початку 30-х рр. ГКЦ прагнула нейтралізувати польську політику пацифікації в Західній Україні, вимагаючи від душпастирів документувати (зокрема фотографувати) злочини проти невинних українців. З цією метою А. Шептицький восени 1930 р. їздив до Варшави, де зустрічався з віце-прем'єром Ю. Беком і міністром внутрішніх справ Ф. Славой-Сладковським [52]. Незадоволений був також митрополит результатами конкордату 1925 р. між Польщею та Апостольським престолом, який обмежував юрисдикцію ГКЦ лише трьома воєводствами Львівським, Станіславівським, Тернопільським, а також обмежив земельні посілості Церкви.

А. Шептицький не сприймав комуністичних ідей, атеїстичного світогляду, тому гнівно критикував діяльність Компартії Західної України та Комуністичної партії (більшовиків) України на радянській Україні. Зауважимо і те, що ГКЦ зі співчуттям та обуренням спостерігала за репресивними акціями сталінської тоталітарної влади проти співвітчизників за Збручем, в УРСР. 22 липня 1933 р. єпископат Греко-Католицької Церкви підписав відозву «Україна в передсмертельних судорогах», яка одержала значний міжнародний резонанс; організовував дні жалоби і протесту, дні посту; спільно з Українським громадським комітетом рятунку України (Львів) душпастирі збирали гроші та продукти голодуючим на Великій Україні [2, 59–385; 34]. 2 вересня 1938 р. Андрей Шептицький видав пастирський лист, в якому засудив нищення польською владою понад сотні православних церков на Холмщині та Підляшші. Наприкінці 30-х рр. ГКЦ мала 5 єпархій, 2 Апостольські адміністрації й візитатури, які об'єднували 4,5 млн вірних, 10 єпископів, 3 500 священиків, 5 200 ченців, 540 студентів богослов'я [46, 30–31].

Вибух Другої світової війни став великою трагедією для Церкви і особисто для А. Шептицького. Владика вітав проголошення Карпатської України, гнівно критикував її окупацію хортистською Угорщиною. Приєднання Західної України до УРСР 1939 р. започаткувало політику радянської уніфікації сталінською владою всіх сфер громадсько-політичного життя, націоналізацію церковно-монастирських земель, закриття богословських навчальних закладів і релігійної періодики. Представники більшовицької влади відразу ж підривають й руйнують маєток Шептицьких (разом із документами творами мистецтва) у Прилбичах, оскверняють усипальницю родини, розстрілюють рідного брата Лева з дружиною, дітьми і прислугою. Однак, зважаючи на великий авторитет митрополита, влада так і не наважилася розпочати масові репресії проти духовенства. На щастя, декілька років тому у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України виявлено унікальну документальну колекцію Шептицьких із Прилбич. Фрагменти митрополичого архіву також віднайдено в архівосховищах Санкт-Петербурга. Очевидно, що ці збірки потребують якнайшвидшого упорядкування та публікацій.

У жовтні 1939 р. А. Шептицький створює чотири нові екзархати Волині та Холмщини, Білорусі, Великої Росії і Сибіру, Великої України. 1 квітня 1940 р. він видав пастирське послання «Про безбожництво», в якому протестував проти владної агітації атеїзму на приєднаних західноукраїнських територіях.

Не поліпшилася доля кліру й вірних і в ході радянсько-німецької війни 1941 – 1945 рр., під час якої Глава ГКЦ неодноразово звертався до керівників Німеччини, СРСР, Апостольського Престолу з метою захисту мирного населення краю. У ході війни Церква пропагує ідею міжконфесійного миру, рятуючи від нацистської наруги не лише українців, але і євреїв. Незважаючи на трагізм нової окупації, митрополит залишався державником-соборником, про що свідчать його слова у трагічному грудні 1941 р.: «Ідеалом нашого національного життя є наша рідна всенациональна хата – Батьківщина... Українська Держава, наділена християнською душею». Актуальними також залишаються його тогочасні заклики до суспільної гармонії, милосердя, духовної єдності народу, добровільної толоки [22, 41]. Митрополит підтримав інститут капеланства не лише в УПА, але й в дивізії «Галичина». А. Шептицький прагнув відвернути акти терору щодо українців і поляків Волині та Галичини в 1943 – 1944 рр. 1944 р. Церква збирала кошти й на підтримку антигітлерівської боротьби Червоної армії. У пастирських посланнях «Про милосердя», «Не убий» (1942) та інших документах воєнної доби архиєрей закликав до християнської любові, релігійного примирення, яке могло стати кроком до національного об'єднання українців.

Висновки. Революція гідності 2013 – 2014 рр. ще раз підтвердила суспільну актуальність заповідей багатолітнього Глави ГКЦ. На реконструйованій Святоюрській площі вдячні львів'яни у 2015 р. спорудили йому пам'ятник. Як бачимо, митрополит Греко-Католицької Церкви Андрей Шептицький та його наступники прагнули через віру, милосердя, громадські ініціативи й державно-політичну діяльність підтримувати моральні цінності, людський інтелект, національну культуру і науку, а відтак торувати шлях до єднання християнських спільнот у лоні вселенської Церкви, відбудови національної хати – демократичної соборної Української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Альбом «Товариство охорони воєнних могил» // Особистий архів А. Огорчак. – 50 с.
2. Бібліотека Народова у Варшаві. – № 68694. – Ч. 1. – 385 с.
3. Білас Я. І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Я. І. Білас. – К., 2003. – 18 с.
4. Бірюльов Ю. Мистецтво львівської сецесії / Ю. Бірюльов. – Львів: Центр Європи, 2005. – 184 с.
5. Брусилов А. Мои воспоминания / А. Брусилов. – Москва: Воениздат, 1963. – 288 с.
6. В обороні Богородчанського іконостаса // Український вісник. – 1921. – 28 марта.
7. Василик І. Б. Кость Левицький: від адвоката до прем'єра ЗУНР: монографія / І. Б. Василик. – К.: Задруга, 2013. – 176 с.
8. Васьків А. Бібліотека і архів Митрополитичого Ординаріату Греко-Католицької Церкви після Першої світової війни / А. Васьків // Республіканець. – 1994. – № 5–9. – С. 85–88.
9. Васьків А. Ю. Греко-католицька церква в духовному житті українців Східної Галичини (1919 – 1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / А. Ю. Васьків. – К., 1997. – 25 с.
10. Відозва до Русинів // Діло. – 1892. – Ч. 195.
11. Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914 – 1923) / Л. Гентош. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2006. – 455 с.
12. Гентош Л. Митрополит Шептицький. 1923 – 1939. Випробування ідеалів / Л. Гентош. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2015. – 596 с.
13. Гентош Л. Фінансово-господарська діяльність Митрополита Андрея Шептицького / Л. Гентош // Патріархат. – 2011. – № 4. – С. 22–25.
14. Гнип І. Я. Греко-католицька церква на сторінках галицької міжвоєнної преси / І. Я. Гнип. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2014. – 208 с.
15. Гнот С. І. Добродійна діяльність Греко-католицької церкви у 1921 – 1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. І. Гнот. – Львів, 2003. – 19 с.
16. Греко-католицька церква і добродійність // Мета. – 1931. – 5 липня.

17. Дрогобицька О. Традиція і модерн. Побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) / О. Дрогобицька. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2014. – 540 с.
18. Історія Львова. У трьох томах / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Т. 2. – Львів: Центр Європи, 2007. – 599 с.
19. Колб Н. Суспільно-політична діяльність греко-католицького парафіяльного духовенства в Галичині у 90-х роках ХІХ ст. / Н. Колб // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2013. – Вип. 23. С. 283–300.
20. Красівський О. За Українську державу і церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність митрополита А. Шептицького в 1918 – 1923 рр. / О. Красівський. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 84 с.
21. Культурна праця на Лемківщині // Діло. – 1936. – 12 травня.
22. Литвин М. Історія галицького стрілецтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Каменяр, 1990. – 200 с.
23. Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Олір, 1995. – 361 с.
24. Лициняк В. Товариство «Захист ім. митрополита Андрея графа Шептицького для сиріт у Львові». Його початок і розвиток по кінець 1925 р. / В. Лициняк // Богословія. – Львів, 1926. – С. 78–84.
25. Літопис Бойківщини. – 1934. – Ч. 3. – С. 33; Ч. 4. – С. 35; 1935. – Ч. 6. – С. 30; 1936. – Ч. 7. – С. 72–73.
26. Лупій Т. Інтеграція західноєвропейських художніх течій в образотворчому мистецтві Львова першої половини ХХ ст.: автореф. дис. канд. мистецтвознавства: 17.00.05 / Т. Лупій. – Львів, 2002. – 18 с.
27. Лучаковський Б. Українські заповідники / Б. Лучаковський // Неділя. – 1938. – 14 серпня.
28. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / В. Марчук. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.
29. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Документи і матеріали / [упоряд. Ю. Аввакумов, О. Гайова]. – Львів: Вид-во УКУ, 2004. – Кн. 1. – 924 с.
30. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899 – 1944. Т. II: Церква і суспільне питання. – Кн. 2: Листування / Упор. А. Кравчук. – Львів: Місіонер, 1999. – 1096 с.
31. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899 – 1944. Т. 1: Церква і церковна єдність / [ред. А. Кравчук]. – Львів: Свічадо, 1995. – 524 с.
32. Мозер М. Причини до історії української мови / М. Мозер. – Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2008. – ХІV + 832 с.
33. Мудрак Ю. Охорона природи на українських землях / Ю. Мудрак // Діло. – 1935. – 7–8 грудня.
34. Папуга Я. Греко-католицьке духовенство в акції протесту українців Польщі проти голодомору 1932 – 1933 рр. / Я. Папуга // Пам'ять століть. – 2002. – № 4. – С. 85–91.
35. Паславський І. Релігійні і культурні процеси ХVІ ст. і Берестейська унія / І. Паславський // Київська Церква. – 1999. – № 6. – С. 51–57.
36. Пастирське послання Станіславівського єп. Андрея Шептицького до вірних «Християнська робота» // Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944 / [гол. ред. А. Кравчук]. – Львів: Місіонер, 1999. – Т. 2. – Кн.1. – С. 1–16.
37. Перед зборами «Дністра» // Руслан. 1899. – Ч. 94.
38. Перший український просвітньо-економічний конгрес, уладжений Товариством «Просвіта» в 40-ліття заснування, 1–2 лютого 1909-р. / Т-во «Просвіта»; Протоколи і реферати зредагували д-р І. Брик і д-р М. Коцюба. – Львів, 1910. – ХІV, 2, 655 с.
39. Пилипів І. В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918 – 1939 рр.): монографія / І. В. Пилипів. – Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2011. – 428 с.
40. Послання митр. Андрея Шептицького до духовенства «О квестії соціальній» // Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899 – 1944 / [гол. ред. А.Кравчук]. – Львів: Місіонер, 1999. – Т. 2. – Кн.1. – С.137–177.
41. Розділ жертв, збираних в церкві архієпархії на добродійні цілі в рр. 1928 і 1929 // Львівські архієпархіяльні відомості. – 1930. – 1 жовтня.
42. Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у ХІХ – 30-х роках ХХ ст. / Б. Савчук. – Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2001. – 248 с.
43. Сліпий Й. Священича санаторія в Гребеніві / Й. Сліпий // Нива. – Львів, 1925. – Т. 25. Кн. 1–2. – С. 66–77.
44. Смольський Г. Школа Новаківського / Г. Смольський // Діло. – 1936. – 11 березня; Вісті УНІ в Берліні. – 1937. – 30 листопада.
45. Стефанів В. Греко-Католицька Церква та її духовенство в українському визвольному русі міжвоєнного періоду / В. Стефанів // Український визвольний рух. – Львів, 2010. – № 14. – С. 57–72.
46. Українська греко-католицька церква / [гол. упор. В. Гаюк, М. Тушенний]. – Львів: Логос, 1992. – 141 с.

47. Український комітет допомоги безробітним і убогим // Львівські архієпархіяльні відомості. – 1931. – 15 грудня.
48. Чернетка промови митрополита Андрея Шептицького на могилі о. Маркіяна Шашкевича про обов'язки й завдання духовенства // Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899 – 1944 / [гол. ред. А. Кравчук]. – Львів: Місіонер, 1999. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 263–269.
49. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму: 1861 – 1901 рр.: (Нарис з історії українського парламентаризму) / І. Чорновол. – Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – 288 с.
50. Шептицький А. Про вагу і значення музеїв / А. Шептицький // Літопис Національного музею за 1934 р. – Львів, 1935. – С. 3–7.
51. Шпиталь ім. Митрополита Андрея Шептицького // Мета. – 1933. – 14 квітня.
52. Stepiec S. Stanowisko metropolity Andrzeja Szeptyckiego wobec zjawiska terroru politycznego / S. Stepiec // Metropolito Andrzej Szeptycki. Studia i materiały / [pod. red. A. Żikby]. – Kraków, 1994. – S. 109–121.

REFERENCES

1. Albom «Tovarystvo okhorony voiennykh mohyl» // Osobystyi arkhiv A. Ohorchak. – 50 s.
2. Biblioteka Narodova u Varshavi. – № 68694. – Ch. 1. – 385 s.
3. Bilas Ya. I. Mytropolyt Andrei Sheptytskyi i problemy natsionalno-vyzvolnoho rukhu ukrainsiv: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. istor. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / Ya. I. Bilas. – K., 2003. – 18 s.
4. Biriulov Yu. Mystetstvo lvivskoi setsesii / Yu. Biriulov. – Lviv: Tsentrv Yevropy, 2005. – 184 s.
5. Brusylov A. Moy vospomynaniya / A. Brusylov. – Moskva: Voenyzzdat, 1963. – 288 s.
6. V oboroni Bohorodchanskoho ikonostasa // Ukrainskyi visnyk. – 1921. – 28 marta.
7. Vasylyk I. B. Kost Levytskyi: vid advokata do premiera ZUNR: monohrafiia / I. B. Vasylyk. – K.: Zadruga, 2013. – 176 s.
8. Vaskiv A. Biblioteka i arkhiv Mytropolychoho Ordynariatu Hreko-Katolytskoi Tserkvy pislia Pershoi svitovoi viiny / A. Vaskiv // Respublikanets. – 1994. – № 5–9. – S. 85–88.
9. Vaskiv A. Yu. Hreko-katolytska tserkva v dukhovnomu zhytti ukrainsiv Skhidnoi Halychyny (1919 – 1939 rr.): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. istor. nauk: spets. 09.00.11 «Relihiieznavstvo» / A. Yu. Vaskiv. – K., 1997. – 25 s.
10. Vidozva do Rusyniv // Dilo. – 1892. – Ch. 195.
11. Hentosh L. Vatykan i vyklyky modernosti. Skhidnoievropeiska polityka papy Benedykta XV ta ukrainskopolyskyi konflikt u Halychyni (1914 – 1923) / L. Hentosh. – Lviv: VNTL-Klasyka, 2006. – 455 s.
12. Hentosh L. Mytropolyt Sheptytskyi. 1923 – 1939. Vyprobuvannia idealiv / L. Hentosh. – Lviv: VNTL-Klasyka, 2015. – 596 s.
13. Hentosh L. Finansovo-hospodarska diialnist Mytropolity Andreia Sheptytskoho / L. Hentosh // Patriarkhat. – 2011. – № 4. – S. 22–25.
14. Hnyp I. Ya. Hreko-katolytska tserkva na storinkakh halytskoi mizhvoiennoi presy / I. Ya. Hnyp. – Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte, 2014. – 208 s.
15. Hnot S. I. Dobrochynna diialnist Hreko-katolytskoi tserkvy u 1921 – 1939 rr. (za materialamy Halytskoi mytropolii): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. istor. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / S. I. Hnot. – Lviv, 2003. – 19 s.
16. Hreko-katolytska tserkva i dobrodiinist // Meta. – 1931. – 5 lypnia.
17. Drohobytska O. Tradytsiia i modern. Pobut ukrainskoi silskoi intelihentsii Halychyny (kinets XIX – 30-ti rr. XX st.) / O. Drohobytska. – Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte, 2014. – 540 s.
18. Istoriia Lvova. U trokh tomakh / NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha. Redkol.: Ya. Isaievych, M. Lytvyn, F. Steblii. – T. 2. – Lviv: Tsentrv Yevropy, 2007. – 599 s.
19. Kolb N. Suspilno-politychna diialnist hreko-katolytskoho parafialnoho dukhovenstva v Halychyni u 90-kh rokakh XIX st. / N. Kolb // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – Lviv, 2013. – Vyp. 23. – S. 283–300.
20. Krasivskyi O. Za Ukrainsku derzhavu i tserkvu. Hromadska ta suspilno-politychna diialnist mytropolity A. Sheptytskoho v 1918 – 1923 rr. / O. Krasivskyi. – Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, 1996. – 84 s.
21. Kulturna pratsia na Lemkivshchyni // Dilo. – 1936. – 12 travnia.
22. Lytvyn M. Istoriia halytskoho striletstva / M. Lytvyn, K. Naumenko. – Lviv: Kameniar, 1990. – 200 s.
23. Lytvyn M. Istoriia ZUNR / M. Lytvyn, K. Naumenko. – Lviv: Olir, 1995. – 361 s.
24. Lytsyniak V. Tovarystvo «Zakhyst im. mytropolity Andreia hrafa Sheptytskoho dlia syrit u Lvovi». Yoho pochatok i rozvytok po kinets 1925 r. / V. Lytsyniak // Bohosloviia. – Lviv, 1926. – S. 78–84.

25. Litopys Boikivshchyny. – 1934. – Ch. 3. – S. 33; Ch. 4. – S. 35; 1935. – Ch. 6. – S. 30; 1936. – Ch. 7. – S. 72–73.
26. Lupii T. Intehratsiia zakhidnoevropeiskyykh khudozhnikh techii v obrazotvorchomu mystetstvi Lvova pershoi polovyny XX st.: avtoref. dys. kand. mystetstvovnavstva: 17.00.05 / T. Lupii. – Lviv, 2002. – 18 s.
27. Luchakovskiy B. Ukrainski zapovidnyky / B. Luchakovskiy // Nedilia. – 1938. – 14 serpnia.
28. Marchuk V. Tserkva, dukhovnist, natsiia. Ukrainska hreko-katolytska tserkva v suspilnomu zhytti Ukrainy XX st. / V. Marchuk. – Ivano-Frankivsk: Plai, 2004. – 464 s.
29. Mytropolyt Andrei Sheptytskyi i hreko-katolyky v Rosii. Dokumenty i materialy / [uporiad. Yu. Avvakumov, O. Haiova]. – Lviv: Vyd-vo UKU, 2004. – Kn. 1. – 924 s.
30. Mytropolyt Andrei Sheptytskyi. Zhyttia i diialnist. Dokumenty i materialy. 1899 – 1944. T. II: Tserkva i suspilne pytannia. – Kn. 2: Lystuvannia / Upor. A. Kravchuk. – Lviv: Misioner, 1999. – 1096 s.
31. Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: Zhyttia i diialnist. Dokumenty i materialy. 1899 – 1944. T. 1: Tserkva i tserkovna yednist / [red. A. Kravchuk]. – Lviv: Svichado, 1995. – 524 s.
32. Mozer M. Prychynky do istorii ukrainskoi movy / M. Mozer. – Kharkiv: Kharkivske istoriko-filolohichne tovarystvo, 2008. – XVI + 832 s.
33. Mudrak Yu. Okhorona pryrody na ukrainskykh zemliakh / Yu. Mudrak // Dilo. – 1935. – 7–8 hrudnia.
34. Papuha Ya. Hreko-katolytske dukhovenstvo v aktsii protestu ukraintiv Polshchi proty holodomoru 1932 – 1933 rr. / Ya. Papuha // Pamiat stolit. – 2002. – № 4. – S. 85–91.
35. Paslavskiy I. Relihiini i kulturni protsesy XVI st. i Beresteiska unii / I. Paslavskiy // Kyivska Tserkva. – 1999. – № 6. – S. 51–57.
36. Pastyrskie poslannia Stanyslavivskoho yep. Andreia Sheptytskoho do virnykh «Khrystyianska robota» // Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: zhyttia i diialnist. Dokumenty i materialy. 1899 – 1944 / [hol. red. A. Kravchuk]. – Lviv: Misioner, 1999. – T. 2. – Kn. 1. – S. 1–16.
37. Pered zboramy «Dnistra» // Ruslan. 1899. – Ch. 94.
38. Pershyi ukrainskyi prosvitno-ekonomichnyi konhres, ulazhenyi Tovarystvom «Prosvita» v 40-littia zasnuvannia, 1–2 liutoho 1909-r. / T-vo «Prosvita»; Protokoly i referaty zredahuvaly d-r I. Bryk i d-r M. Kotsiuba. – Lviv, 1910. – XIV, 2, 655 s.
39. Pylypiv I. V. Hreko-katolytska tserkva v suspilno-politychnomu zhytti Skhidnoi Halychyny (1918 – 1939 rr.): monohrafiia / I. V. Pylypiv. – Ternopil: Ekonomichna dumka TNEU, 2011. – 428 s.
40. Poslannia mytr. Andreia Sheptytskoho do dukhovenstva «O kvestii sotsiialnii» // Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: zhyttia i diialnist. Dokumenty i materialy. 1899 – 1944 / [hol. red. A. Kravchuk]. – Lviv: Misioner, 1999. – T. 2. – Kn. 1. – S. 137–177.
41. Rozdil zhertv, zbyranykh v tserkvi arkhieparchkii na dobrodiini tsili v rr. 1928 i 1929 // Lvivski arkhieparchkialni vidomosti. – 1930. – 1 zhovtnia.
42. Savchuk B. Korchma: alkoholna polityka i rukh tverezosti v Zakhidnii Ukraini u XIX – 30-kh rokakh KhKh st. / B. Savchuk. – Ivano-Frankivsk, Lileia-NV, 2001. – 248 s.
43. Slipyi Y. Sviashchenycha sanatoriia v Hrebenovi / Y. Slipyi // Nyva. – Lviv, 1925. – T. 25. Kn. 1–2. – S. 66–77.
44. Smolskyi H. Shkola Novakivskoho / H. Smolskyi // Dilo. – 1936. – 11 bereznia; Visti UNI v Berlini. – 1937. – 30 lystopada.
45. Stefaniv V. Hreko-Katolytska Tserkva ta yii dukhovenstvo v ukrainskomu vyzvolnomu rusi mizhvoiennoho periodu / V. Stefaniv // Ukrainskyi vyzvolnyi rukh. – Lviv, 2010. – № 14. – S. 57–72.
46. Ukrainska hreko-katolytska tserkva / [hol. upor. V. Haiuk, M. Tushennyi]. – Lviv: Lohos, 1992. – 141 s.
47. Ukrainskyi komitet dopomohy bezrobitnym i ubohym // Lvivski arkhieparchkialni vidomosti. – 1931. – 15 hrudnia.
48. Chernetka promovy mytropolyta Andreia Sheptytskoho na mohyli o. Markiiana Shashkevycha pro oboviazky y zavdannia dukhovenstva // Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: zhyttia i diialnist. Dokumenty i materialy. 1899 – 1944 / [hol. red. A. Kravchuk]. – Lviv: Misioner, 1999. – T. 2. – Kn. 2. – S. 263–269.
49. Chornovol I. Ukrainska fraktsiia Halytskoho kraiovoho seimu: 1861 – 1901 rr.: (Narys z istorii ukrainskoho parlamentaryzmu) / I. Chornovol. – Lviv: NAN Ukrainy, In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, 2002. – 288 s.
50. Sheptytskyi A. Pro vahu i znachennia muzeiv / A. Sheptytskyi // Litopys Natsionalnoho muzeiu za 1934 r. – Lviv, 1935. – S. 3–7.
51. Shpytal im. Mytropolyta Andreia Sheptytskoho // Meta. – 1933. – 14 kvitnia.
52. Stepiec S. Stanowisko metropolity Andrzeja Szeptyckiego wobec zjawiska terroru politycznego / S. Stepiec // Metropolito Andrzej Szeptycki. Studia i materiaiy / [pod. red. A. Zikby]. – Kraków, 1994. – S. 109–121.

Стаття надійшла до редакції 25.09.2017 р.